

Демократія і конституційна легітимність: проблеми теорії та практики

Взаємозв'язок між конституційними цінностями та соціальними і політичними інститутами виражає систему конституційного правління, що передбачає здійснення управління суспільними справами відповідно до засад конституційного ладу.

21

Михайло САВЧИН,
кандидат юридичних наук, доцент,
радник Голови Конституційного
Суду України

Ми виходимо з того, що система конституційних цінностей визначається універсальними соціальними цінностями, які притаманні національним правопорядкам з їх релевантними зв'язками, природою національної конституційної системи¹, конституційною моделлю джерел конституційного права. У цій праці йтиметься про інституційні цінності конституційної системи, які приводять у чинність конституційні цінності – універсалії (гідність людини, свободу, рівність, справедливість, субсидіарність, толерантність), між якими існують релевантні зв'язки, – демократію та легітимність публічної влади.

Конституція України закріплює принцип демократії як засаду організації державної влади (стаття 1) і складову народного суверенітету (стаття 5). Таке конституційне регулювання принципу демократії визначає правові основи легітимації влади – громадяни мають право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними (стаття 38). Гарантією цього є конституційна державність. Зміст демократії не можна розуміти абстрактно, його необхідно пов'язувати з конкретним станом суспільства, притаманними йому структурою та взаємовідносинами, конкретними історичними обставинами. За таких умов формується конституційне правління, засноване на волі народу.

Демократія передбачає, що в суспільстві забезпечується баланс інтересів більшості й меншості, що впливає із принципу рівності, завдяки чому інтереси меншості конкретизуються у гарантіях захисту прав людини. Люди володіють однаковою здатністю до самовизначення або до раціональних дій чи планування власного життя. Відповідно встановлюються демократичні процедури формування органів публічної влади та громадського контролю за її здійсненням.

В юридичному сенсі влада народу виявляється насамперед у тому, що установча влада українського народу є первинною щодо всіх органів державної влади, які є похідними від народного суверенітету [9, с. 99–100]. Установча влада народу полягає у можливості визначати та

змінювати конституційний лад, недопущенні узурпації влади народу з боку органів публічної влади чи інших осіб (рішення КСУ від 05.10.2005 р. № 6-рп/2005). О. Скрипнюк трактує демократію як конституційну цінність, що складають «демократичні політичні інститути, засновані на вільних ринкових відносинах, економічний лад, демократичне суспільство» [7, с. 244]. Таке широке розуміння демократії як цінності, що легітиміє економічний, суспільний та політичний лад, є новим у вітчизняній конституційній парадигмі.

На мою думку, демократію необхідно розглядати як передумову легітимності конституційного правління. Сутністю демократії є баланс інтересів більшості та меншості [3, с. 11; 4, с. 228], законодавче забезпечення правових процедур прийняття політичних рішень. Також важливу роль відіграє процедура формування органів публічної влади, перерозподілу владних повноважень і контролю над владою.

Сьогодні в демократичних процедурах відіграють важливу роль політичні партії. Конституційне закріплення права громадян на об'єднання у політичні партії (статті 36, 37) забезпечує гарантії реалізації та захисту деяких основних прав індивіда, однак не визначає місця і ролі політичних партій у механізмі демократії, політичному і державному житті. А от у німецькій доктрині розглядається принцип партійної демократії як складова федерального устрою [15, с. 84–93]. Оскільки сьогодні парламент формується за пропорційною виборчою системою, то можна стверджувати, що в Україні також є елементи партійної державності, за якими організація і діяльність політичних партій має відповідати демократичним засадам.

Конституційний Суд України визнає, що політичні партії у своїй діяльності мають ставити лише конституційні цілі. Тому виправдане обмеження певних видів політичної активності та встановлення на рівні поточного законодавства вимог до політичних партій (рішення КСУ від 16.10.2007 р. № 9-рп/2007). За сучасної моделі демократії роль політичних партій зростає, бо вони забезпечують структуризацію

¹ З тих же позицій не має належного доктринального ґрунту концепція суверенної демократії [11], що суперечить засадничим положенням конституціоналізму як системи конституційного правління, яка обмежує зловживання владою та гарантує права і свободи людини [20; 32].

парламенту, відіграють визначальну роль в інвестурі уряду, забезпечують зворотні зв'язки між владою та виборцями. Забезпечення ефективності та дієвості публічної влади, що є основою сучасного розуміння державного суверенітету, багато в чому залежить від консолідуєчої ролі партій, яка забезпечується за допомогою вільного обміну політичних думок про передбачувані наслідки владних рішень у демократичному суспільстві.

На думку німецького конституціоналіста К. Гессе, принцип демократії втілюється у засадах вільного демократичного ладу, що визначає як «такий державно-правовий спосіб правління, який, виключаючи будь-яке насилля і сваволю, заснований на самовизначенні народу шляхом волевиявлення більшості, на свободі і рівноправності». К. Гессе тлумачить демократію не як абстрактну доктрину, а як конкретний устрій історичної реальності. Демократія не може виходити з одностайної волі народу як передумови самоврядування, а побудована лише з розмежування і протилежності думок, інтересів, волевиявлень і домагань, а також за наявності конфліктів усередині народу [12, с. 72].

На думку Ф. Бенетона, ліберальна демократія будується на основі свободи кожного, а тому вона передбачає рівний доступ кожного до процесу управління, що найкраще забезпечує мажоритарний принцип формування влади. Відверненню політичних конфліктів усередині політичних інститутів сприяє обмеженість політичного правління, адже мають бути гарантовані права опозиції, що є умовою нормального функціонування демократії [1, с. 312–324].

Відповідно до цього політична система постійно адаптується до нових соціальних цілей та створює нові інститути, що забезпечують канали зворотних зв'язків між урядом та населенням. У складно стратифікованому (політичному) суспільстві є різні форми розв'язання суперечностей – модернізація, трансформація, модифікація. У точці біфуркації динаміки політичної системи² такі механізми виявляються недостатніми, що може стати причиною політичного конфлікту у формі революції, політичної кризи, реформи [6, с. 262–277]. Отже, справедливим вбачається підхід К. Гессе, за яким у сучасних умовах принцип мажоритарності у структурі демократії зумовлений підпорядкуванням політичного процесу праву, тобто цілям «раціоналізації політичного процесу», який здійснюється за чіткими і передбачуваними правилами [12, с. 72].

Демократичний вимір конституційної держави забезпечується через мережу політичних партій парламентського типу, котрі сприяють формуванню і вираженню політичної волі народу, яка є результатом досягнення суспільного консенсусу. Для демократичного дискурсу партій важливі мінімізація становлення і поширення політичних течій популістського та радикального забарвлення. Відкритий демократичний дискурс між партіями передбачає межі суспільного консенсусу – права меншості. Отже, концепція народного суверенітету, що ґрунтується на ідеях, в основі яких лежить думка більшості, вступає у суперечливий конфлікт із правами людини.

Тому є потреба інституційного обмеження правів сваволі більшості, які інколи ефемерно видаються за вияв дійсного народного суверенітету, як це було під час радянського режиму. Засобом такої верифікації слугують інституціональні та процесуальні гарантії прав людини. З другого боку, є небезпека зловживання правами шляхом використання правових процедур задля захисту інтересів популістських чи маргінальних політичних сил, коли посилаються на принцип політичного та ідеологічного плюралізму, що може спричинити тимчасовий

параліч демократії, яка не буде здатною захищатися³. Ці питання мають методологічний характер, коли визначаються, яку з моделей виборчих систем застосовувати, як структурувати політичну систему суспільства, забезпечити засади конституційної державності.

Концепція войовничої демократії (*militant democracy, wehrhafte/streitbare Demokratie*) спрямована на боротьбу з радикальними політичними партіями, тероризмом, проти зловживань демократією. На думку К. Льювенштайна, не лише радикальні партії загрожують демократії. Відвертий популізм може стати інституціональною основою авторитарних режимів, що має наслідком небезпеку сповзання до тоталітаризму. Зокрема, концепція войовничої демократії є однією із засад Основного Закону ФРН, яка цілком узгоджується з принципом партійної держави, який визнається як фундаментальна конституційна цінність.

Угорський конституціоналіст А. Шайо виводить такі структурні елементи войовничої демократії: розпуск політичних партій; конституційні засоби обмеження зловживання демократією, насамперед належна правова процедура; конституційні обмеження окремих політичних прав – свободи асоціації (об'єднань), зібрань, вираження поглядів; лояльність державних службовців [14, с. 5–9].

Суперечність між народним суверенітетом та правами людини в системі демократичного врядування можна подолати через призму концепцій антиекстремізму, негативного республіканізму, моральності громадянського суспільства.

Концепція антиекстремізму найбільше пов'язана з ідеями толерантності, яку автор цього дослідження розглядає як засадничий принцип конституційної держави. Вона передбачає недопущення функціонування партій екстремістського типу за допомогою юридичних засобів, насамперед судового конституційного контролю.

Прикладом цього є практика Федерального конституційного суду Німеччини із визнання неконституційними Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) та Комуністичної партії Німеччини (КПН). Визнаючи неконституційною комуністичну ідеологію та практику політичної боротьби КПН, ФКС шляхом складної та розлогої аргументації⁴ по суті визнав її такою, що суперечить демократичним цінностям, і прирівняв її до теорії і практики нацизму за цілями і методами політичної боротьби за владу: «Позиція Основного Закону щодо політичних партій... стає зрозумілою лише з урахуванням досвіду боротьби з цією тоталітарною (нацистською – М. С.) системою». Формалізація конституційних застережень щодо цілей діяльності політичних партій визначають рамки їх легітимності з нормативної точки зору⁵.

Негативний республіканізм передбачає формування таких рамок врядування та політичної практики, які звужили б можливість зловживання демократією та загрози переходу до безправ'я. У контексті дискурсу вітчизняного пострадянського конституціоналізму демократичне врядування інколи розглядається як система з розмитими соціальними цінностями. Концепція негативного республіканізму передбачає конституційну заборону функціонування партійних структур авторитарного чи тоталітарного характеру та механізми боротьби із зловживання правом. Також із неї випливає необхідність визначення прозорого механізму фінансування партій, насамперед шляхом періодичної звітності про джерела фінансування та їх витрат, заборони фінансування партій за рахунок анонімних жертводавців чи наявності джерел фінансування із-за кордону.

² Насамперед, це може бути пов'язано із надмірним законодавчим регулюванням, що веде до колізій і прогалин, які є неконституційними, оскільки суперечать частині першої статті 57 Основного Закону.

³ Зловживання демократичними засобами всупереч конституційним цінностям позасистемними політичними партіями і рухами в умовах кризи конституційної доктрини, що мало наслідком становлення нацистського режиму в Німеччині добре розкрито в праці [13, с. 64–90, 108–208].

⁴ Федеральний конституційний суд ФРН на 50 сторінках проаналізував цілі марксистсько-ленінської ідеології та на 180 – цілі саме КПН, які несумісні з цінностями основного закону.

⁵ Зрозуміло, що концепція антиекстремізму не може мати надмірного характеру, як це здійснено в Російській Федерації, в якій поточне законодавство та адміністративна практика не відповідають вимогам конституційності.

По суті конституційна держава має поєднувати ліберальний підхід із посиленням засобів конституційного контролю, захищаючи конституційні цінності шляхом моніторингу політичної практики партій та адекватно реагуючи на виклики і загрози конституційному порядку, формулюючи допустимі межі політичної діяльності партій (*Case of Refah Partisi & other, Socialist Party*).

У практиці Конституційного Суду України доводилося розв'язувати питання про конституційність діяльності Комуністичної партії (рішення КСУ № 20-рп/2001 від 27.12.2001 р.). Керуючись доктриною відмови від дослідження фактичних обставин справи⁶ як підстави для припинення конституційного провадження у справі, Конституційний Суд України не розглядав питання сумісності комуністичної ідеології та організації Компартії засадам конституційного ладу України. Хоча це важливо з міркувань інтересів національної безпеки, громадянського миру, толерантності, державного суверенітету, територіальної цілісності, прав і свобод людини, поваги до прав національних меншин як цінностей конституційного ладу України.

Сьогодні Конституційний Суд розвинув свою правову позицію щодо критеріїв легітимності цілей та діяльності політичних партій, за якою є цілком легітимною з міркувань суспільної необхідності в демократичному суспільстві можливість обмеження свободи політичної діяльності партій, виходячи із конституційних критеріїв (статті 36, 37) та керуючись принципами пропорційності, допустимості обмежень, збереження сутності змісту прав і свобод людини (рішення КСУ № 2-рп/2007 від 12.06.2007 р.).

Конституційна заборона політичним партіям використовувати неправові способи здобуття та здійснення політичної влади спрямована на формування поваги до конституційних цінностей, які лежать в основі демократичного правового порядку: права людини та її гідність, повага до прав національних менших та інших соціальних спільнот, толерантність, плюралізм тощо. Концепція конституційного патріотизму [2, с. 337–354] є відповіддю на дискурс, що відображає сучасну кризу традиційної концепції народного суверенітету⁷, що пов'язано з інтеграційними процесами та тенденцією делегування суверенних повноважень держави наднаціональним інститутам влади.

Легітимність влади ґрунтується на демократичних засадах і виражає довіру до її інститутів та здатність влади правомірно реалізувати свої рішення. Згідно з М. Вебером у процесі свого розвитку склалися три типи влади, а саме: харизматична, традиційна та легітимна [5], хоча такі типи легітимації влади не існують у чистому вигляді, а залежно від особливостей певного суспільства спостерігається поєднання їх елементів. Тому природа влади зумовлена її легітимністю, правонаступністю та загальною цінністю влади і права в суспільстві [8, с. 301].

До питання легітимності публічної влади можна підходити принаймні з таких критеріїв: а) співвідношення континуїтету і дисконтинуїтету; б) взаємного визнання прав і обов'язків та соціального дискурсу щодо засобів їх забезпечення; в) способів виявлення і забезпечення балансу інтересів у соціальних патернах; г) забезпечення балансу у механізмі розподілу владних повноважень по горизонталі і вертикалі; г) конституційних засобів впровадження компетентних владних рішень.

У конституційному праві питання легітимності завжди пов'язано зі специфікою розуміння та дії принципу верховенства права. За таких умов визнається, що за наявності конституції не можна приймати нову конституцію, а лише можна внести зміни до неї або переглянути її. Інак-

ше такі дії можна розглядати як революцію, переворот чи узурпацію влади.

Сьогодні дедалі більшої ваги набуває концепція консолідованої демократії як необхідної умови легітимності влади. Ця концепція заснована на механізмах досягнення суспільного консенсусу, який не можна розглядати лише через призму конвенційного підходу.

Визнання взаємних прав і обов'язків, очевидно, переводиться у визнання з боку інших певних правових домагань, суб'єктивних прав, повноважень. З формального боку це проявляється двояко: щодо визнання повноважень діє позитивістська максима, що вони повинні визначатися законом, який також визначає чіткі межі дискреції (свободи розсуду органу публічної влади); щодо домагань приватних осіб необхідно визначати межі їх прав і обов'язків, а також способів і засобів їх забезпечення. Визнається, що необхідною умовою цього є демократична конституційна держава [7, с. 184–197, 242–272; 10, с. 177–182], яка має спиратися на належну ринкову інфраструктуру [11, с. 81–156; 13, с. 17–109] або має принаймні забезпечити проведення компетентних ринкових реформ у перехідних суспільствах [5, с. 81–156].

Однак цьому процесові передувє сам механізм визнання взаємних прав і обов'язків, який втілюється в обґрунтуванні лояльності як передумови легітимності владних інститутів. Згідно з доктриною політичного лібералізму Дж. Ролза такий механізм зумовлений моральними чинниками, які лягають в основу прийняття розумних і раціональних рішень, що дає змогу забезпечити процес прийняття розсудливих управлінських рішень, які не можуть мати виключно утилітарний характер, а мусять відповідати вимогам середньої користості.

Згідно з концепцією деліберативної демократії Ю. Габермаса легітимність владних інститутів ґрунтується на демократичному дискурсові щодо передбачуваних наслідків владних рішень та участі громадян у прийнятті владних рішень через дорадчі органи. Відповідно до розуміння громадянина в суто аристотелівській традиції він наголошує, що такий суспільний дискурс передувє виключно нормативному прочитанню процесу влади: норми є лише наслідком такого дискурсу [2, с. 337–354]. По суті Ю. Габермас наголошує на процедурному забезпеченні демократії, якому може сприяти і позитивне право. Однак він оминає зачароване коло проблем, яке хвилює сьогоденні конституційний дискурс в Україні: стан процедурної демократії – виборче і референдне право – установчий процес. Подібних висновків доходить Р. Даль, однак він наголошує на гарантіях демократичного процесу як засобу ухвалення владних рішень, які забезпечують баланс інтересів у неоднорідному суспільстві.

Однак цього недостатньо, адже не можна простежити, яким чином визнання та виконання таких владних рішень спирається на реальну підтримку громадян. Зокрема, концепція демократичної легітимності прав людини ґрунтується на зв'язку демократії із соціально-культурними, політично-структурними та етичними передумовами суспільства. З такої точки зору демократія не може розглядатися як бездоганний тип легітимації у конкретному суспільстві; проте без визнання прав людини процесу легітимації імпліцитно немає, бо лише в демократичному устрої сьогодні можливо забезпечити гідність людини та приватну автономію.

Концепція демократичної легітимності розглядає процес впровадження владних рішень принаймні на чотирьох рівнях: 1) подвійної легітимності – як процесу встановлення конституційного порядку, що пов'язано зі змістом установчої влади та законодавством; 2) легітимності безсторонності як розуміння гарантій рівного доступу до публічної служби, яка має забезпечити суспільний

⁶ Див. критику такого підходу органів конституційної юрисдикції у праці німецького конституціоналіста Г. Штайнберґера [34]. На це також посилався суддя Конституційного Суду В. Є. Скомороха у своїй окремій думці до рішення КСУ від 27.12.2001 р. № 20-рп/2001. Зокрема, він розлого аргументує свою позицію тим, що Конституційному Суду слід було аналізувати відповідні укази Президії Верховної Ради не на предмет конфлікту компетенцій (оскільки у цій частині Конституція 1996 р. не має зворотної сили), а саме за змістом діяльності Компартії. Дуже істотне його зауваження стосується того, що загрожує конституційному ладу України залежність будь-якої партії від зарубіжних структур, «її прагнення підпорядкування України волі іншої держави» (абз. 8 п. 5 окремої думки).

інтерес; 3) рефлексивної демократії – через інститут судового конституційного контролю, який відповідно до соціальної динаміки забезпечує перевірку владних рішень на предмет їх конституційності; 4) наближеної легітимності – як процесу залучення до вироблення управлінських рішень громадян. По суті ця концепція розвиває окремі положення концепції деліберативної демократії та демократичної легітимності прав людини.

За таких умов легітимність публічної влади забезпечується через певні моделі досягнення консенсусу та пов'язані з ними системи прийняття владних рішень. І роль конституції як інструменту соціального контролю можна розглядати як засіб забезпечення соціального порядку. Звідси можна визначити різні підходи досягнення суспільного консенсусу. По-перше, конституція може розглядатися як нейтральний інструмент для соціального контролю. Така модель виходить з уявлень про нейтральність права до соціальних процесів. Зокрема, суперечливі на перший погляд два рішення Конституційного Суду України (рішення КСУ від 17.09.2008 р. № 16-рп/2008 та від 06.04.2010 р. № 11-рп/2010) сьогодні можна тлумачити таким чином, що формування уряду здійснюється на основі коаліції депутатських фракцій, до якої можуть приєднатися позафракційні депутати у зв'язку з вільною природою їхнього мандата. Елементи такого конвенціоналізму проявляються в тому, що групи інтересів, які погано узгоджуються з Конституцією, не підлягають правовому захистові або підлягають такому лише частково.

По-друге, згідно з моделлю унітарного консенсусу через конституцію та акти законодавства встановлюється загальний інтерес, і, відповідно, правова система функціонує для їх захисту на противагу певним індивідуальним інтересам, які не узгоджуються із загальним інтересом. Унітарний консенсус будується на уявленнях про роль парламентської більшості у процесі ухвалення законів. У разі узгодження за допомогою права різних групових інтересів виходять із позиції, що правові інститути забезпечують ненасильницьке розв'язання соціальних конфліктів у формі законодавчих процедур або застосування загальних принципів права судовими установами (плюралістична модель). Прикладом цього є інтерпретація Конституційним Судом України понять охоронюваного законом інтересу (рішення КСУ від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004) та прав акціонерів закритих акціонерних товариств (рішення КСУ від 11.05.2005 р. № 4-рп/2005).

По-третє, згідно з егалітарною концепцією узгодження інтересів за допомогою права тягне за собою вирішення проблеми оціночних понять (громадський порядок, публічний порядок, національна безпека, моральність тощо). Егалітарна концепція також тісно пов'язана з категоріями рівності і справедливості, які за своєю природою взаємодоповнюються.

По-четверте, аксіологічна легітимність передбачає наявність суспільного консенсусу щодо основних напрямів реалізації універсальних конституційних цінностей – гідності індивіда, свободи, рівності, справедливості, солідарності, субсидіарності. Зазначене передбачає наявність згоди щодо досягнення суспільно значущих цілей за допомогою виключно конституційних засобів, в основі яких лежить утвердження і забезпечення основних прав і свобод, функціонування суспільства на засадах відкритих зв'язків із забезпеченням балансу приватних і публічних інтересів, що є основою стабільності та динаміки конституційного ладу. Аксіологічна конституційна легітимність спирається на чесні й відкриті (належні) правові процедури, які гарантують доступ до конституційних благ на засадах рівності та справедливості.

Висновки. Захист прав і свобод має узгоджуватися з національним правопорядком, чому слугують конституційні застереження щодо меж здійснення суб'єктивних прав і свобод. Зрозуміло, якщо розглядати механізм легітимації публічної влади, то його інструментами слугуватимуть демократичні вибори, гарантії вільного доступу до публічної служби, режим парламентаризму, професійність і нейтральність публічної служби, судовий конституційний контроль.

Кумулятивним ефектом цих інститутів та процедур є становлення механізму консолідованої демократії. Він передбачає забезпечення суспільного консенсусу принаймні в таких лініях зв'язків: між рівнями публічної влади (місцеве самоврядування – регіональна влада – держава), соціальними спільнотами (громадські організації – спілки – рухи), політичними інститутами (політичні рухи – політичні партії – публічною владою), публічною владою та релігійними організаціями. В контексті конституційної модернізації можна ставити питання про сприяння діяльності мережі громадських ініціатив, незалежних експертних дослідницьких центрів, науково-дослідних установ, які за результатами вільної дискусії пропонуватимуть органам публічної влади шляхи розв'язання суспільно значущих проблем на засадах конституційної легітимності.

Джерела

1. Бенетон Ф. Введение в политическую науку / Пер. с фр. – М.: Весь мир, 2002. – 368 с.
2. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Пер. з нім. А. Дахній; наук. ред. Б. Поляруш. – Львів: Астролябія, 2006. – 415 с.
3. Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М. Институты и власть во Франции. – М., 1977. – 232 с.
4. Конституционное право / Отв. ред. В. В. Лазарев. – М.: Юристъ, 1999. – 591 с.
5. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / Пер. з англ. М. Козуба, А. Галушки. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 424 с.
6. Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / За заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. – К.: Ін Юре, 2005. – 382 с.
7. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). – К.: Логос, 2006. – 512 с.
8. Тихонравов Ю. В. Основы философии права. – М., 1998. – 405 с.
9. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Учеб. пособ. – Х., 1998. – 190 с.
10. Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів: Монографія. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 423 с.
11. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке. – М.: АСТ, 2006. – 221 с.
12. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. – М.: Прогресс, 1981. – 226 с.
13. Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К.: Видавничий дім Ін Юре, 2003. – 495 с.
14. Шайо А. Самозащита конституционного государства // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2004. – № 3.
15. Deutsches Staatsrecht. Ein Studienbuch von Reinhold Zippel und Thomas Wuertenberger. 31. Auflage des von Theodor Maunz begründeten Werkes. – Munchen: Verlag C.H. Beck Munchen, 2005. – 561 s.

⁷ На конституційний патріотизм також є скептична точка зору, бо це перешкоджає становленню колективної самосвідомості європейців як громадян ЄС [43].